

Azərbaycan atalar sözlərində geyim və bəzəklərin əksi

Şirin Bünyadova

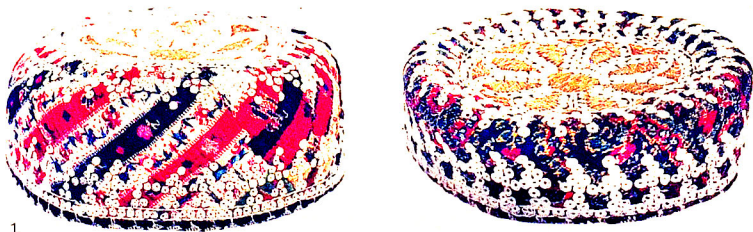
*Bakı Dövlət Universitetinin «Arxeologiya və Etnoqrafiya» kafedrasının professoru, tarix elmləri doktoru
e-mail: shirin_bunyad@mail.ru*

Açar sözlər: Azərbaycan, etnoqrafiya, atalar sözləri, geyim, bəzək

Etnoqrafiya sahəsində Azərbaycan xalqının müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrinin özünəməxsus yeri vardır. Bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi sahəsində ənənəvi geyim və bəzək növlərinin təsviri baxımından əsrlərin sərhəddini aşan şifahi xalq yaradıcılığının tərkib hissəsi olan atalar sözləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının zəngin və çoxçeşidli geyim, bəzək növləri vardır. Geyim və bəzəklər xalqın zövqünü, dünyagörüşünü özündə ehtiva etdiyindən, onların tədqiqata cəlb olunması elmi cəhətdən xüsusi maraq doğurur. Bu haqda digər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində olduğu kimi, atalar sözlərində də xeyli xatırlatmalar, etnoqrafik cəhətdən bir mənbə kimi onlardan istifadəni aktuallaşdırır.

İnsanların geyim tərzinə təbii-coğrafi şəraitin, ətraf mühitin və əsrlərdən bəri formalaşan adət-ənənələrin təsiri vardır. Geyimlər müəyyən mənada adamların ictimai vəziyyətini də əks etdirir. Bu xüsusiyyət öz əksini geyimlərin quruluşunda, bəzəklərdə, naxışlarda tapmışdır. Geyim və bəzəklərdəki müxtəliflik, ornamentlərdəki çalarlar həyat tərzini, ictimai mənsubiyyəti, eyni zamanda bölgələr üzrə fərqliliyi də özündə əks etdirmişdir.

1.

Azərbaycanda geyim növləri üçün əsas xammal ənənəvi olaraq yun və ipək olmuşdur. Bununla yanaşı, digər xammal növlərindən də (kətan, pambıq, dəri və s.) istifadə edilmişdir. Orta əsr mənbələrində həm qadın, həm də kişilərə geyim növləri - köynək, arxalıq, şalvar, kürk, çuxa, əba, qəba, cübbə, əmmamə, papaq, çarıq, corab, xətəyi, löbbədə, nımtənə, çalma, qaftan və s. adlara rast gəlinir. Mini-atur sənət nümunələrində də onların əksəriyyətinin təsvirləri vardır.

Geyimlər müxtəlif cür təsnif olunur: qadın və kişi geyimləri; baş, ayaq, alt və üst geyimləri. Etnoqrafik ədəbiyyatlarda bu bölgü əsasən kişi, qadın və uşaq geyimləri kimi təsnif edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yaşla əlaqədar geyimlərdə müəyyən dəyişikliklər olur. Uşaqlar böyüdükcə bələkdən yeniyetməlik çağınadək geyimlərdə dəyişiklik baş verir. Bundan əlavə, ibtidai icmaddan başlayaraq geyimləri müasir inkişaf dinamikasını nəzərə almaqla da müəyyənləşdirmək mümkündür. Hətta orta əsrlərdə də geyim növləri müxtəlifliyi ilə fərqlənmişdir. Deməli, geyimlərin təsnifatını tarixi dövrlər və ya başqa sözlə desək, mərhələlər üzrə də aparmaq olar. Zənnimizcə, geyimləri alt, üst, baş, bel və ayaq olmaqla istifadə yerinə görə müəyyən etmək daha məqsədəuyğun olar.

Kişi və qadın geyimləri alt və üst geyimlər olmaqla iki yerə ayrılır. Kişilərin və qadınların alt geyimi köynək idi. Etnoqrafik məlumatlar sübut edir ki, kişi köynəkləri biçilməsi baxımından qadın köynəkləri ilə eynilik təşkil edirdi. Uzun qola malik olub yaxa hissəsindən açıq olan köynəklər rahatlığı təmin etsin deyə, yan tərəflərdən azacıq açıq qoyulurdu.

Xalqımızın geyim növləri baş, bədən, ayaq deyər hissələrə ayrılır. Baş geyimlərində əsas rol papaqalar oynamışdır. Azərbaycan xalqının geyim mədəniyyətində papağın xüsusi rolu olmuşdur. Xüsusən kişilərdə bu baş geyiminə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Bununla bağlı xeyli atalar sözləri mövcuddur: "papaq altında igidlər yaşar", "papaq başda yırtılar, başmaq ayaqda", "papaq elə -işimizi bilək", "papaq isti-soyuq üçün deyildir, namus üçündür", "papaq günortayərindədir", "papağı tülkü dərisindən, xəbəri yox gerisindən", "papağın qoy qabağına fikirleş", "papağınun papağı olmaz" kimi deyimlər də mövcuddur (1, s.217-218). "Papaq eləmək"-"sən səslə, biz də yığışib gələk" mənasını ifadə edir. Deməli, papaq havada yelləndilərsə, bu, bir növ cəmlənmək, bir yerə toplaşmaq, dəvət üçün işarədir. Papağa namus mənasının yüklənməsi əsrlərdən bəri mövcud olan etno-psixoloji xüsusiyyətdir. "Papağı qabağına qoyub fikirleşmək" isə insanın vicdanı qarşısında hesabat verməsi anlamı daşıyır; yəni ədalətli seçim edə bilməsinə işarədir. Bundan əlavə, "baş sağ olsun, papaq tapılar" deyimi də vardır (1, s.174). Burada papağın sağ adama lazım olduğu, insan həyatının daha önəmli olduğu vurğulanır.

Baylərin yatanda belə başlarına külah qoymaları, digər kişilərin isə başlarına yatarkən sarğı bağlamaları başın açıq qalmasına qarşı bir tədbirdir. «Külah» fars sözüdür, kişilərə məxsus keçədən hazırlanan silindri formalı başlıq mənasını ifadə edir. Onu baylər gecələr başlarına qoyar, hanballar isə adi zamanlarda ondan istifadə edərdilər. Anadolu türklərində ünsiyyətdə «küülühanı dəyişmək» ifadəsi tez-tez işlənir. Əslində bu fikir münasibəti dəyişmək,

2.

pisləşdirmək anlamı daşıyır. Müasir dövrdə dilimizdə “küləh” sözü işlənmişdir. Bu da həmin papaq növünün geyim mədəniyyətindən çıxması ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, «keçəli papağın yanından tanumaq olar» deyimini də var (1, s.115). Burada keçəl-dedikdə Novruz şənliklərinin əvəzolunmaz iştirakçısına işarə edilir.

Atalar sözlərində mahud çuxadan da bəhs edilir. Bu da kişi geyim dəstinə aiddir: «adamın mahud çuxalı qohumu (dayısı) gərək», «birini evə qoyan yox idi, soruşdu: çuxamı hardan asım?» (1, s.168;356). Çuxa ənənəvi kişi geyim dəstinə daxil idi. Onun adı tikildiyi parçanın adından götürülmüşdür. Belə ki, “çuxa” türk dilində “mahud” deməkdir. O, həmçinin Qafqaz xalqları arasında da geniş yayılmış üst geyim növüdür. Bu geyimi kişi arxalıqlarının bir növ dəyişdirilmiş tipi hesab etmək olar. Yalnız onun arxalıqdan fərqi ətyinin uzun olmasındadır. Mənbələrdə bu geyim növünün adına rast gəlinir. Belə ki, orta əsr müəllifi Həməduddin Qəzvini (4, s.12), görkəmli şair Əfzələddin Xaqani çuxadan bəhs etmişdir (5, s.127). Çuxa XIX-XX əsrin əvvəllərində də sabit şəkildə istifadə olunurdu. Yalnız sonrakı dövrlərdə çuxaya vəznə əlavə olunduğunu qeyd etmək olar. Vəznə kişi çuxalarının döş hissəsinə tikilən uzunsov cibdir. XX əsrin əvvəllərində də vəznəli çuxalar geniş yayılmışdı. Hal-hazırda milli rəqs ansambllarında rəqqasların geyiminə məhz bu tip çuxalar daxildir.

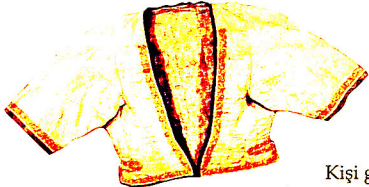

Həm qadınlara, həm də kişilərə məxsus olmuş ənənəvi geyim növüdür. Atalar sözlərində “atlas arxalıq”dan bəhs olunur: “anlayana-tükə yaxşılıq, anlamayana - atlas arxalıq” (1, s.38). Arxalıq bəldən aşağı hissəsi uzun olmayan, qabaqdan düymələnən, uzunqol və ya qısaqol növlərə malik olan üst geyimdir. Qeyd etmək lazımdır ki, miniatür sənəti nümunələrində təsvir olunan arxalıqlar içərisində qısaqollu arxalıqlara da təsadüf edilir. Qadın arxalıqlarına bəzək məqsədilə bafta vurulması etnoqrafik müşahidələrlə təsdiq olunur. XIX-XX əsrlərə aid arxalıqlarla orta əsrlərin miniatürələrində təsvir olunan arxalıqlar arasında müəyyən fərqlər vardır.

Belə bir atalar sözü vardır “səksəninə yaşayır, indi belin qurşayır” (1, s.140). Kişilərin paltar üstündən bellərinə doladıqları parça “qurşaq” adlanırdı. “Bel qurşamaq” “bel nahiyəsinin parça ilə bərk bağlanması” deməkdir. Adətən o, kişi və qadın geyimlərinin kompleksinə daxil olmuşdur. Hələ «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanında qurşağın adına rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə, orta əsr şairlərinin və digər müəlliflərin əsərlərində də qurşağın adı çəkilir. Məsələn, Antoni Cenkinson bilavasitə qurşağın adını çəkməyə də, onun məlumatından aydın olur ki, Azərbaycanca Rusiyaya ixrac olunan mallar arasında qurşaq üçün ipək parçalar da olmuşdur (6, s.102).

3.

4.

Kişi geyim kompleksinin bir elementi də onun yaraq-əsləhəsidir. Kişi ovçu, döyüşçü olduğundan hər zaman yanında silah daşmışdır. Atalar sözlərində “yaraqsız igid buynuzsuz qoç kimidir” - deyimi kişinin silah daşmasının zərurliyinə işarədir (1, s.138).

Əba haqqında olan məlumatlar atalar sözlərində belə ifadə olunmuşdur: “əbanın qədrı yağışda məlum olar”, “bir əbam var ataram, harda olsa, yataram” (1, s.175). Əba gen kəsimli baldır nahiyəsinə qədər uzanan yundan hazırlanan üst geyim növüdür. Atalar sözlərindəki bu deyimdən onun qalın və gen parçadan hazırlandığı bilinir. Bundan əlavə, həmin atalar sözlərinə əsasən bu geyim növünün yoxsul təbəqəyə və ya dərvişlərə aid olduğunu söyləmək mümkündür. Tərki-dünya həyat tərzı sürən dərvişlərin obyektiv ələmə öz yanaşmaları olduğundan, onlar hər yerdə qala bilərlər. Deməli, bu atalar sözü orta əsrlərə aiddir. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, əba haqqında Ə.Xaqanı (5, s.109), Qazi Bürhanəddin də yazmışdır (7, s.50).

5.

E.Q.Torçinskaya yazır ki, güman etmək olar ki, uzun kaftan Azərbaycan geyimləri üçün qədim zamanlardan xarakterik olmuşdur. O sonra qeyd edir ki, XI-XIII əsrlərə aid ərəb və fars mənbələri də Azərbaycan ərazisində “qəba” adı ilə tanınan geyimin mövcudluğu barədə şahidlik edir (8, s.142). Müəllifin ehtimal kimi irəli sürdüyü fikir, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında öz təsdiqini tapır (9, s.18).

Ayaq geyimləri haqqında atalar sözlərində belə deyilir: “başmaq pəlçiqsız olmaz” (1, s.129), “başmaq cütlənəndə məlum olar”, “başmaqçının başmağı yırtıq olar” (1, s.217). El sinamalarında qeyd olunur ki, başmaq cütlənəndə evə qonaq gələr. Başmaqçının başmaqçının yırtıq olması ifadəsi isə hamuya ilac olsa da, özüne vaxtının çatmadığı ilə əlaqədardır. “Pinəçilik” adlanan peşə sahəsilə bağlı yaranan atalar sözlərində deyilir: “ayaqqabı dar olanda dünya başa zindan olar” (1, s.172), “iki ayaq bir başmağa yerləşməz” (1, s.173), “başına gələn başmaqçı olar” (1, s.174), “başı başına, başmağı da

6.

ayağına" (1, s.175). Hündürdaban və daban hissəsindən açıq olan ayaqqabı növü olan başmaq pəncəsi qabarıq idi. Qadın başmaqları dəri ilə yanaşı, müxtəlif parça növlərindən də tikilirdi. Daha yaraşqlı görünməsi üçün onlar müxtəlif tikmələrlə və muncuqlarla bəzədilirdi. Bu səbəbdən də müxtəlif cür adlandırılırdılar: "gül-lü başmaq", "məxməri başmaq", "güləbətinli başmaq" və s. Miniatiürlərdəki təsvirlərdən aydın olur ki, çarığ dəri materialından, ayağın ölçüsünə görə arxadan açıq olmaqla üst tərəfi qismən qapalı, yəni kənardan ilgəklər vasitəsilə bir-birinə bənd edilməklə dolanaraq tikilən ayaqqabı növüdür (3, s.199). Etnoqrafik materiallarda da onun qurulusunun bu şəkildə olduğunu təsdiq edir. Azərbaycanda ənənəvi şəkildə başmağın quşburnu, qızqaytaran, şatır, şirmayı, kalmanı, əcəmi və s. kimi növlərindən istifadə edilmişdir (11, s.308). Atalar sözləri (məsəllər) bu baxımdan mühüm məlumat bazasıdır: "çarığ tapan, patavasını da tapar", "çarığın dabanını bərkidti", "qızıldan çarıq geysən, yənə də çarıqdır", "təpəsinə gün yandırır, ayağını çarıq dağıdır", "hay oldu hırıqlıya, dabanı çarıqlıya" (1, s.221). A.Mustafayev Şirvanın maddi mədəniyyətini tədqiq edərək göstərir ki, "dolaq və patava kənd əhalisi arasında xüsusilə geniş yayılmışdı. Ayağa və baldıra kip sarınması çöl-təsərrüfat işləri üçün onların rolunu xüsusilə artırmışdı" (12, s.84).

Atalar sözlərində corab haqqında da fikirlərə rast gəlinir: "çoban corabını özü toxuyar" (1, s.163). Atalar sözlərində geyimlə bağlı olan ümumi fikirlərə də rast gəlinir. Məsələn, "gözəllik ondur, doqquzu dondur", "aba da bir, gəbə də bir - geyənə, gözəl olanın özü də gözəl olar" (1, s.60), "məsləhətə tikilən don gen olar", (1, s.49), "biçimsiz bir libası biçimli geymək hünərdir", "biçməmiş tikmək olmaz" (1, s.163) və s..

Atalar sözlərində geyimlərin rəngi haqqında da maraqlı fikirlərə təsadüf olunur: "ağ libas tez çirk olar" (1, s.122), "on gey, əyninə qırmızı don gey" (1, s.359), "qızın ki oldu, qırmızı donunu çıxart" (2, s.125).

Bəzi geyimlər isə mövsümi xarakter daşıyır. Məsələn, keçmişdə qoyun dərisindən hazırlanmış kürklərdən yalnız qış aylarında istifadə olunurdu. Əfzələddin Xaqani də kürkdən bəhs etmişdir (5, s.97). Orta əsr müəllifi Cünabidi qumaş, xələt və libaslardan danışarkən samur, qaqum və sincab kürklərindən də sözcür (10, s.828-829). Azərbaycanda "arxanı kürkə öyrətmə" məsəli də mövcuddur (1, s.131).

7.

Geyimlərin şüxluğu və gözəlliyi bəzəklərdən çox aslıdır. Bu xüsusiyət "yaraşıqlının yaraşığı bəzəyilədir" deyimində öz ifadəsini tapmışdır (1, s.61). Burada həm bəzək əşyalarının verdiyi cazibədarlıq, həm də kosmetik vasitələrdən istifadənin gətirdiyi gözəllik vəhdətdə götürülür. Eyni zamanda "cavanlıq gözəllikdir, onu boyamaq artıqdır" (1, s.82) kimi atalar sözü də vardır. Atalar sözləri və məsəllərdə bəzək əşyalarının da adı çəkilir: "işləyən inci taxar, işləməyən yandan baxar" (1, s.160), "sənət yolda qızıl bilərzikdir" (1, s.162), "qulağına sırğa elə".

Tarixən sənətkarlıqda baş vermiş ixtisaslaşma atalar sözlərinə sirayət etmişdir: "dərzi öz yırtığını yamamaz", "dərzi öz söküyünü tikə bilməz", "dərziyə köç dedilər, iynəsini yaxasına sancdı", "dərzinin mayası iynə-sapıdır" (1, s.164), "sap üzülən yerdən qırılar", "sapın ucunu tapandan sonra iş yaxşı gedər", "canı sapdan asılıb", "iynə hara, sap da ora" (1, s.218).

Atalar sözlərindən və məsəllərdən keçmişdə mövcud olmuş saray ərkan qaydası barədə məlumatlanmaq olar: "ətək öpməklə ağır aşınmaz" (1, s.218). Bu hökmdarların qəbuluna gedərkən təzim edərək onun paltarının ətəyini öpməyə işarədir. "Ətək" sözünün işləndiyi digər məsəllərə də rast gəlmək olar: "başını yanb ətəyinə qoz tökür", "ətəyin böyüklər əlindədir", "daşı ətəyindən tök" (1, s.218).

Yuxarıda göstərilən misallardan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri, digər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri kimi maddi-mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində mühüm yardımçı mənbə rolunu oynaya bilər.

1. Araçqınlar. XIX əsrin sonları. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi (MATM)
2. Uzunboğaz çəkmələr. XIX əsr. MATM
3. Arxalıq. XIX əsrin sonları. MATM.
4. Ləbbada. XIX əsrin sonları. MATM.
5. Ətək. XIX əsr. MATM.
6. Küləcə. XIX əsrin sonları. MATM.
7. Şəbkuhah. XIX əsrin sonları. MATM.
8. Daraq qəbləri. XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəlləri. MATM.
9. Çəpkən. XIX əsr. MATM.

Ədəbiyyat:

1. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). Bakı: Yazıçı, 1981, 336 s
2. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (top. Həkimov M.İ.) Bakı: "Maarif", 1986, 392 s.
3. Bünyadova Ş. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII-XVI əsrlər). Bakı: "Elm", 2007, 360 s.
4. Казвини Х. Нузхат-ал-Кулуб (перевод И.П.Петрушевского). Научный Архив Института Истории НАНА, дело №531
5. Şirvani X. Seçilmiş əsərləri. Bakı:AzSSREA, 1956, 477s.
6. Путешественники об Азербайджане. I т. Баку: АН Азерб. ССР, 1961, 500 с.
7. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı:"Azətəşr", 1988, 656 s.
8. Торчинская Е.Г. Мужская одежда азербайджанцев XIX–нач. XX в. По собранию Государственного музея этнографии народов СССР. В кн: Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX–XX вв. Вып. I, М.: "Наука", 1971, с. 136-154
9. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: "Elm", 1981, 247 s.
10. Mirzə-bəy əl Həsən-əl Hüseyni Cünabidi. Rövzət-üs-Səfəviyyə. AMEA Tarix institutunun elmi arxivı, iş №3275, 742 s.
11. ASE. 10 cilddə, Xc. Bakı: ASE baş redaksiyası, 1987, 608 s.
12. Mustafayev A. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: "Elm", 1977, 158 s.

Qeyd: Yazıda dövlət və şəxsi arxivlərdə saxlanılan XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə aid nadir fotosəkillərdən istifadə olunmuşdur.

*Shirin Bunyadova
Doctor of Historical Sciences, Professor*

*Ширин Буньядова
доктор исторических наук, профессор*

Reflection of clothes and decorations in Azerbaijani proverbs

Отражения одежды и украшений в азербайджанских пословицах

*Keywords: Azerbaijan, ethnography,
proverbs, clothes, decoration*

*Ключевые слова: Азербайджан,
этнография, пословицы, одежда, украшение*

Summary

Резюме

Proverbs own a bright quality. They express not only the thoughts, world views and morals of people, but also their daily lives. The Azerbaijani proverbs reflect different elements of material culture. The article features the clothes and decorations that are reflected in the proverb of our nation. They hold information about the clothes as chukha, aba, arkhaliq, kurk (vest), papag (hat), chariq, socks and so on that were used by men and women. It is necessary to emphasize the importance of a head attire of men especially. Even at nights they used headdress called kulakh. It is possible to determine what decorations women wore, according to the proverb. Using proverbs, we can recreate the traditional elements of material culture, such as clothing and decorations. The clothing is able to reveal the daily life and social affiliation of people.

All this suggests that throughout its centuries-old history, Azerbaijani people created outstanding examples of material culture.

В пословицах заключен очень большой смысл, они отражают не только мировоззрение и традиции нации, но и ее быт. В азербайджанских пословицах упоминаются различные элементы материальной культуры.

В предлагаемой вниманию читателей статье автор исследует национальную одежду и украшения, которые упоминаются в пословицах нашего народа. В них можно найти сведения о таких предметах одежды, как чуха, аба, архалик, кюрк, папаг, чарыг, чораб и т.д., которые носили мужчины и женщины. Особенно надо подчеркнуть значение головного убора у мужчин. Даже ночью они не снимали головной убор под названием кюлах. Благодаря пословицам можно определить, какие украшения носили женщины, воссоздать элементы традиционной одежды и украшений, ибо по ним можно узнать о повседневной жизни и социальной принадлежности человека.

Все это говорит о том, что на протяжении всей своей многовековой истории азербайджанский народ создал замечательные образцы материальной культуры.